

LUNDS DOMKYRKA

IDÉER OCH VÄRLDSBILDER

★

RED. DAVID DUNÉR

SVERIGES KYRKOR 245

Innehåll

Förord · 11

Håkan E Wilhelmsson

Inledning · 13

David Dunér

RUMMET

Rummet · 19

David Dunér

PLATSEN

1100-talets urbana förvandling:
Från vikingatida kungsgård
till högmedeltida storstad · 23

Peter Carelli

Domkyrkans bidrag till modern
stadsplanering · 35

Lena Sjöstrand

Katedralserfarenhetens
hemlighet · 41

Bengt Kristensson Ugglå

VÄRLDEN UTANFÖR LUND

Studieresor under medeltiden · 51

Olle Ferm

Ærkebiskop Eskil af Lund
og hans lærde verden · 57

Mia Münster-Swendsen

Fransk lærdom i Lund:
Absalon, Anders Sunesen
og Saxo · 63

Lars Boje Mortensen

Då biskopen reste till
Stockholm · 69

Valborg Lindgärde

VÄRLDEN TILL LUND

Det främreorientaliska arvet:
Gammaltestamentliga tempel
och dolda kryptor · 77

Ola Wikander

Den störtade åsnan
i lundadomen · 85

Hans Lund

Det österländska Lund i början
av 1700-talet: Henric Benzeliuss
och osmanerna · 91

Joachim Östlund

Söndringens tid är förbi:
Tre skandinavistiska nedslag i
domkyrkans historia · 97

Henrik Ullstad

Den litterära domkyrkan · 107

Eva Hættner Aurelius

TIDEN

Tiden · 123

David Dunér

TIDENS GÅNG

Vad är klockan? · 127

Lone Mogensen

HISTORIEN

Herman Chytræus Wejanus
och Lunds domkyrka · 135

Erik Persson

Domkyrkoinskriptionernas
äldsta dokumenteringshistoria · 143

Arsenii Vetushko-Kalevich

Jacob Benzeliuss prästrelationer · 151

Mattias Karlsson

Tegnér, Reuterdahl och
Thomander: Tre lundateologers
om sin domkyrka · 157

Sten Hidal

Nils Månsson Mandelgrens
dokumentation av Sveriges
medeltidskyrkor · 165

Andreas Alm

Sägner om jätten Finn:
En kontrovers mellan Lauritz
Weibull och Carl Wilhelm
von Sydow · 173

Karin Gustavsson

FRAMTIDEN

Svenska kyrkans klimatarbete · 179

Henrik Brissman

NATUREN

Naturen · 185

David Dunér

MATERIEN

Byggnadsteknik och
materiallära · 189

Roine Viklund

Astronomy at Lund Cathedral
in the Middle Ages · 201

Christian Etheridge

SKAPELSEN

Fanns det trädgårdar vid
domkyrkan 1123? · 209

Anna Andréasson Sjögren

Christiern Pedersen:
En lundakanik med botaniska
och medicinska intressen · 217

Per Stobaeus

Prosten Claus Urnes trädgård
i Bälteberga och Malmöhumanisten
Henrik Smids örta- och läkeböcker · 225

Bengt Arvidsson

Räven och storken:
Lunds domkyrka ur ett
fabelhistoriskt perspektiv · 237

Erik Zillén

Lundagård: En tidigmodern
trädgårdshistoria · 243

Åsa Ahrland

Carl Adolph Agardhs religiösa
naturesyn · 255

Magnus Krook

Andlighet och samvaro:
Quennerstedts antidarwinism · 261

Jimmy Jönsson

Domkyrkans växt- och djurliv · 265

*Mikael Sörensson, Per Lagerås
& Rune Svensson*

MEDICINEN

Bardskärer, apotekare och
läkare · 277

Johanna Bergqvist Rydén

Biskopens roll i kampen mot
pesten 1710–13 · 283

Bodil E. B. Persson

Prästmedicinen: När läkarbristen
var en kyrklig angelägenhet · 287

Jonatan Wistrand

Hjortsjös gravöppningar · 293

Jan Eric Olsén

SAMHÄLLET

Samhället · 303

David Dunér

SAMLEVNADEN

The Rod in the Dung Heap:
Archbishop Anders Sunesen on
Sex in Marriage · 307

Kurt Villads Jensen

Canons of Lund before the Pope
and the Papal Penitentiary
in the Middle Ages · 313

Kirsi Salonen

Spädbarnet, dopfunten och
döden · 319

Tove Paulsson Holmberg

Samtal, sympati och sensibilitet:
Religiös mångfald under ett
långt lundensiskt 1700-tal · 327

Elisabeth Mansén

Högkyrkligheten i Lund:
Personer, idéer, inflytande · 335

Torbjörn Aronson

MAKTEN

Troubled Times: Danish
Archbishops and Kings in the
Second Half of the Thirteenth
Century · 341

Kurt Villads Jensen

Krigets idé i kristendomen · 347

David Gudmundsson

Minimalbeslut och reformationen
i Lund under ärkebiskop Aage
Sparre · 353

Kajsa Weber

Lunds stifts övergång til Sverige
i 1658: En historie om kirke og
religion i politik og hverdag · 359

Hanne Sanders

RÄTTEN

Ärkestiftet Lund och den
kanoniska rätten · 365

Charlotte Christensen-Nugues

Bruket av kyrkoplikt och
pliktpall från 1600-tal till
1800-tal · 371

Elsa Trolle Önnerfors

MÄNNISKAN

Människan · 379

David Dunér

LÄRDOMEN

Akademisk lärdom i
middelalderens Lund · 383

Sten Ebbesen

Dominikanere og franciskanere
i det intellektuelle læringsmiljø
i middelalderens Lund · 391

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Hedna gudar i Herrens hus:
Om promotionerna i domkyrkan
och om dem som inte hölls där · 397

Fredrik Tersmeden

Professorer i kyrkans
och universitetets tjänst · 403

David Gudmundsson

Henric Schartau och Esaias Tegnér:
Två ”upplysningsmän” i Lund · 409

Anders Jarlert

SPRÅKET

Katedralen och muserna:
De tre latinpoeterna Willich Westhoff,
Bertel Knudsen Aqvilonius och
Niels Tryggesen Porta · 413

Johanna Svensson

Att dikta för döden och
evigheten: Dikter till Bonde
Humerus begravning 1727 · 419

Arne Jönsson

Henric Schartau och den
klassiska retoriken · 429

Martina Björk

Jordens sång: Kryptan och den
romantiska inspirationen · 433

Clara Berg

BEVARADE TANKAR

Speglingar av skriftens historia
i domkyrkans handskrifter · 441

Elisabet Göransson

Lunds äldre gåvobok: Ett långt liv
i kyrkans och lärdomens tjänst · 447

Eva Nylander

Londini Scanorum impressa:
Boktryckets introduktion i Lund · 457

Kristina Lundblad

APPENDIX: Förteckning över
bevarade och omnämnda handskrifter
från Lunds domkyrka · 465

Thomas Rydén

Förkortningar · 481

Medverkande författare · 482

Bildkällor · 484

Personregister · 486

Förord

Lunds domkyrka är det främsta romanska byggnadsverket i Norden; dess byggnadshistoria går tillbaka till 1000-talet. När Lund blev ärkestift 1103 eller 1104 och kyrklig huvudort för hela det nordeuropeiska området förändrades det pågående katedralbygget för att bättre motsvara metropolens roll. Domkyrkan har varit plats för avgörande händelser i politiska, teologiska och kulturella processer. Den nuvarande domkyrkan har här sin bakgrund; fortfarande är den ett centrum i Lunds stad och ett kyrkligt centrum i Sydsverige och Nordeuropa.

Den 30 juni 1123 invigde ärkebiskop Asser kryptans huvudaltare, till Johannes Döparens och alla patriarkers och profeters minne. Med anledning av 900-årsjubileet har domkyrkorådet i Lund initierat en vetenskaplig belysning av domkyrkans historia. Tidigare forskning är omfattande, men knappast heltäckande och inte sällan föråldrad eller motstridig.

Detta bokverk om Lunds domkyrka ingår i serien Sveriges kyrkor: Konsthistoriskt inventarium. Dess byggnadshistoriska och konstvetenskapliga dokumentation har här kompletterats med immateriella aspekter, nämligen de historiska och kulturella sammanhangen, gudstjänstlivet och den intellektuella miljön kring domkyrkan.

En styrgrupp med representanter från domkyrkorådet, Lunds stift, Lunds pastorat, Lunds domkyrkoförsamling och Historiska museet vid Lunds universitet har löpande följt arbetet. Före detta stiftssekreterare Torgny Werger har varit ordförande. Ett vetenskapligt råd har

svarat för helheten och engagerat medverkande forskare. Ledamöter har varit professor Ingmar Brohed (†), professor Stephan Borgehammar, professor Eva Hættner Aurelius, professor Bertil Nilsson, fil.dr Thomas Rydén och domprost Håkan E Wilhelmsson. Professor Brohed var rådets ordförande. Efter hans bortgång har arbetet letts av professor Borgehammar.

Bokverket omfattar åtta volymer:

Medeltiden (red. Stephan Borgehammar)

Nya tiden: Byggnaden och arkitekterna (red. Stephan Borgehammar)

Nya tiden: Katedralen i samhället (red. Stephan Borgehammar)

Inredning och inventarier (red. Herman Bengtsson)

Gravminnen (red. Herman Bengtsson)

The Medieval Liturgy (red. Stephan Borgehammar)

Katedralen i bruk (red. Stephan Borgehammar)

Idéer och världsbilder (red. David Dunér)

Domkyrkorådet tackar alla medverkande forskare, finansierare av forskningen och bidragsgivare till bokproduktionen.

Håkan E Wilhelmsson

Domprost emeritus

Projektledare

Fanns det trädgårdar vid domkyrkan 1123?

ANNA ANDRÉASSON SJÖGREN

Att trädgårdar var en del av bebyggelsemiljön i Lund redan på 1000-talet är arkeologiskt belagt. Kunskapen om domkyrkoområdets trädgårdar har också vuxit på senare år. Mest vet vi om senmedeltiden, då minst tre trädgårdar fanns enligt skriftliga källor: en stor fruktträdgård och en humlegård i norr samt en mindre trädgård strax intill ärkebiskopens bostad (90). De två stora trädgårdarna kan ha legat på samma plats under lång tid, den mindre är mer svårbedömd. Hoppet om ökad kunskap står till framtida arkeologiska fynd. Att potential finns visar inte minst de små arkeologiska undersökningar som skett på senare år i samband med markarbete i området, där bland annat trädgårdsodlingshorisonter identifierats.¹

Fanns det då trädgårdar vid domkyrkan redan 1123? Kring den äldre stenkyrkan nämnd i Knut den heliges gåvobrev 1085 och den nya som var under uppförande? Säker kunskap om perioden 1085–1145 saknas, men det går att göra en kvalificerad gissning grundad på de spridda källor som finns. Till att börja med kan konst-

1. Ivan Balic, 2014. *Kv Trädgården 11: Fornlämning 73, Lunds stad: Arkeologisk slutundersökning 2011*. Lund: Kulturen; Gertie Ericsson & Gunilla Gardelin, 2016. "Curia Lundensis: Residenset, trädgårdarna och människorna", i *Mellan slott och slagg: Vänbok till Anders Ödman*, red. Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg. Lund: Lunds universitet (s. 45–51); Åja Guldåker, 2016. "Det egentliga Lundagård: Arkeologisk förundersökning i ärkebiskopens residens och trädgård", *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* 29 (s. 32); Jens Heimdahl, 2010. "Barbariska trädgårdsmästare: Nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut", *Fornvännen* 105:4 (s. 265–280), s. 270, 275.

• 90. Förslag till rekonstruktion av Lundagård i slutet av medeltiden med fruktträdgård och humlegård i norr och biskopens trädgård på förslag inplacerad strax väster om ärkebiskopens hus.

teras att utformningen av dem bör ha varit knuten till erfarenheter och behov, fysiska och upplevda, hos de personer som sannolikt påverkat området utveckling mest, som biskoparna Ricwald och Asser, kanikerna som kom från platser som S:t Pantaleonklostret i Köln och de fyra kungapar som efterträdde varandra under perioden: från Knut den helige (1080–86) och Edel (Adele av Flandern) till Nils (1104–1134) och Margareta Ingesdotter (Fredkulla).²

Det går även att skissera vissa grundförutsättningar när det gäller området kring domkyrkan och hur det var disponerat. Antagligen fanns då liksom senare en passage in för lekmän från torget i söder, kungsgård i väst och ärkebiskopsgård i norr. En stor yta vid kyrkan var byggarbetsplats, även om kyrkan samtidigt brukades. Stenmästarna som byggde kryptan 1104–1131 anses på stilmässiga grunder ha kommit från området England–Normandiet–Flandern. Klart står också att domkapitlets kaniker följde Aachenregeln och fram till 1100-talets mitt levde under klosterliknande förhållanden nära kyrkan. Antagligen fanns även skola, åtminstone för präster, samt bibliotek och skriptorium, liksom en begravningsplats för kaniksamfundets medlemmar. Många byggnader var troligen av trä och andra organiska material. Att kyrkan av allt att döma uppfördes på mark som tidigare varit kungsgårdens innebär att den inkorporerades i en äldre bebyggelsemiljö, och det är möjligt att såväl byggnader som trädgårdar delvis återanvänts. Men

2. Merete G. Andersen, 2002. "Allehelgenklostret i Lund indtil ca. 1200", *Scandia* 68:1 (s. 31–38); Anna Minara Ciardi, 2003. *Lundakanikernas levnadsregler: Aachenregeln och Consuetudines canonicae*. Lund: Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv, s. 13–26; *Life and Cult of Cnut the Holy: The First Royal Saint of Denmark*, red. Steffen Hope m.fl. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016; Ulla Haastrup & John Lind, 2016. "Dronning Margrete Fredkulla: Politisk magthaver og mæcen for byzantisk kunst i danske kirker i 1100-tallets begyndelse", i *Medeltidens genus: Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle*, red. Lars Hermanson. Göteborg: Kriterium (s. 29–72), s. 30–35; Fredrik Pedersen, 2010. "A good and sincere man . . . even though he looked like a Slav": Asger of Lund, Canon Law, and Politics in Denmark, ca 1085–1140", *Medieval Scandinavia* 20, s. 141–162; Elisabeth van Houts, 2013. "Changes of Aristocratic Identity: Remarriage and Remembrance in Europe 900–1200", i *Memory and Commemoration in Medieval Culture*, red. Elma Brenner m.fl. Farnham: Ashgate, s. 221–242.

samtidigt är det sannolikt att förverkligandet av ett domkapitel av kontinental modell även innebar ett omformande av miljön, såväl byggnader som ytorna mellan dem. Att anlägga exempelvis en grästäckt klostergård, genom markbearbetning och utläggning av utvald intransporterad grästorv, framstår som en relativt lätt miljöskapande åtgärd jämfört med uppförandet av byggnader.³

Men hur såg idealen ut, och vilka trädgårdar kan man ha ansett sig behöva? Från medeltiden finns två bevarade ritningar över kloster som kan tas som startpunkt. Den äldre är S:t Gallenplanen (91), en idealplan från 820-talet som liksom Aachenregeln var en produkt av den karolingiska renässansen. Den yngre visar ett vattensystem anlagt i 1100-talets mitt i engelska Canterbury (92), liksom Lund ärkesäte. De karolingiska klostermiljöerna var möjligen mer slutna i jämförelse, men även de präglades av relationer till omgivningen, inte minst kungar och kejsare.⁴ Det finns många likheter mellan planerna, även om den centrala klostergården placerats olika. På S:t Gallenplanen finns exempelvis byggnader för prominenta gäster i nordväst (91: 1–3), abbotsbostad, skola, skriptorium och bibliotek (4–9) i norr, och *infirmarium*, läkarhus samt *herbularium* i nordöst (10–12, F). I Canterbury låg ärkebiskopspalatset, där även kungen bodde vid besök, i nordväst, klostergård och priorsbostad i nord/nordöst, och infirmarium med herbarium i nordöst.

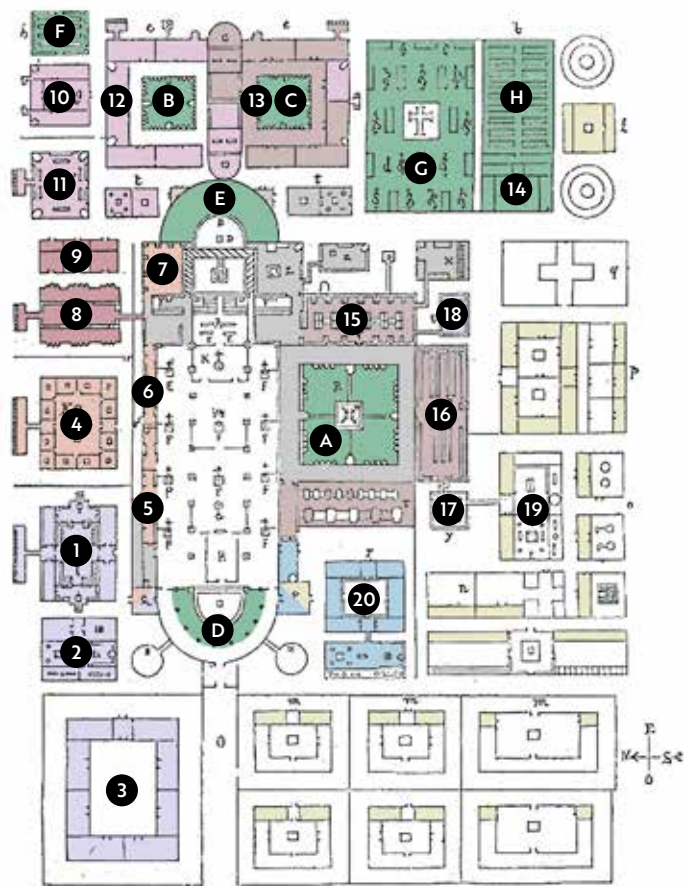
3. Peter Carelli, 2012. *Lunds historia: Staden och omlandet*, bd 1, *Medeltiden: En metropol växer fram*. Lund: Lunds kommun, s. 135–155; Ciardi 2003, s. 13–25; John Harvey, 1981. *Medieval Gardens*. London: Batsford, s. 6; Joakim Seiler, 2020. *Management Regimes for Lawns and Hedges in Historic Gardens*. Göteborg: Göteborgs universitet, s. 91–97; Jan Woudstra & James Hitchmough, 2000. "The Enamelled Mead: History and Practice of Exotic Perennials Grown in Grassy Swards", *Landscape Research* 25:1 (s. 29–47), s. 33.

4. *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West*, red. Alison Beach & Isabelle Cochelin. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, s. 326–333, 525–526, 545, 555–557, 579–598; Maximilian Sternberg, 2013. "The Paradigm of St. Gall", i *Cistercian Architecture and Medieval Society*. Brill's Studies in Intellectual History, 221. Leiden: Brill (s. 111–130); Alfons Zettler, 2015. "Spaces for Servants and Provendarii in Early Medieval Monasteries: The Example of the Virtual Monastery on the Plan of Saint Gall", *BUCEMA: Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre*. Hors-série, 8. Hämtad 24/1 2023: <https://doi.org/10.4000/cem.13624>.

S:T GALLENPLANEN

S:t Gallenplanen återger minst åtta trädgårdar (91: A–H). Fem av dem, tre klostergårdar och två *paradis* (A–E), är mer arkitektoniskt präglade. Den stora klostergården (A) ligger i centrum av anläggningen, korsad av gångar som delar den i fyra kvadrater, sannolikt tänkta som gröna gräsytor. I mitten står en städsegrön *Sauina*, alltså en sävenbom (*Juniperus sabina*). Även infirmariet (12) och novishuset (13) är centrerade kring var sin klostergård (B–C). Vid kyrkans båda ändrar finns två halvcirkelformade *paradis*⁵ eller pelargårdar, som enligt texten skulle rymma paradisiska ängar.⁶ Det västra paradiset taktäckta gång (E) förbinder kyrkans två västingångar med tre förrum avsedda för olika besöksgrupper. Det östra paradiset (F) saknar både täckt gång och ingång till kyrkan, men har i stället två små triangulära förrum vända mot infirmariet och novishuset.

Planens sjätte trädgård benämns *Herbularius* (F) och ligger direkt intill läkarnas hus, *domus medicorum* (10). På odlingsbäddarna står 16 växtnamn, bland annat ros, madonnalilja, libbsticka och kryddsalia. Den sjunde är en kombinerad fruktträdgård och munkarnas begravningsplats (G). Bland de rektangulära gravarna finns 13 trädssymboler med 15 växtnamn, bland annat äpple, päron, körsbär, plommon och hassel. Den åttonde trädgården benämns *Hortus* (H) och ligger strax intill trädgårdsmästarens hus, *mansio hortolani* (14). I den växer enligt texten grönsaker vackert.⁷ På bäddarna står 20 växtnamn, bland annat lök av flera slag, kål, palster-

- 91. S:t Gallenplanen, disposition och trädgårdar (820-tal). A–C) klostergårdar; D) västra paradiset; E) östra paradiset; F) "Herbularius"; G) Munkarnas begravningsplats och fruktträdgård; H) "Hortus"; 1–3) byggnader för aristokratiska gäster med följe; 4) yttre skola; 5) skolmästarbostad; 6) bostad för besökande munkar; 7) skriptorium och bibliotek; 8–9) abbotens bostad; 10) läkarnas hus; 11) åderlätning; 12) infirmarium; 13) novitatus; 14) trädgårdsmästarens hus; 15) munkarnas bostadslänga; 16) refektorium; 17) refektoriets kök; 18) munkarnas badhus; 19) refektoriets bryggeri och bageri; 20) hus för pilgrimer och fattiga.

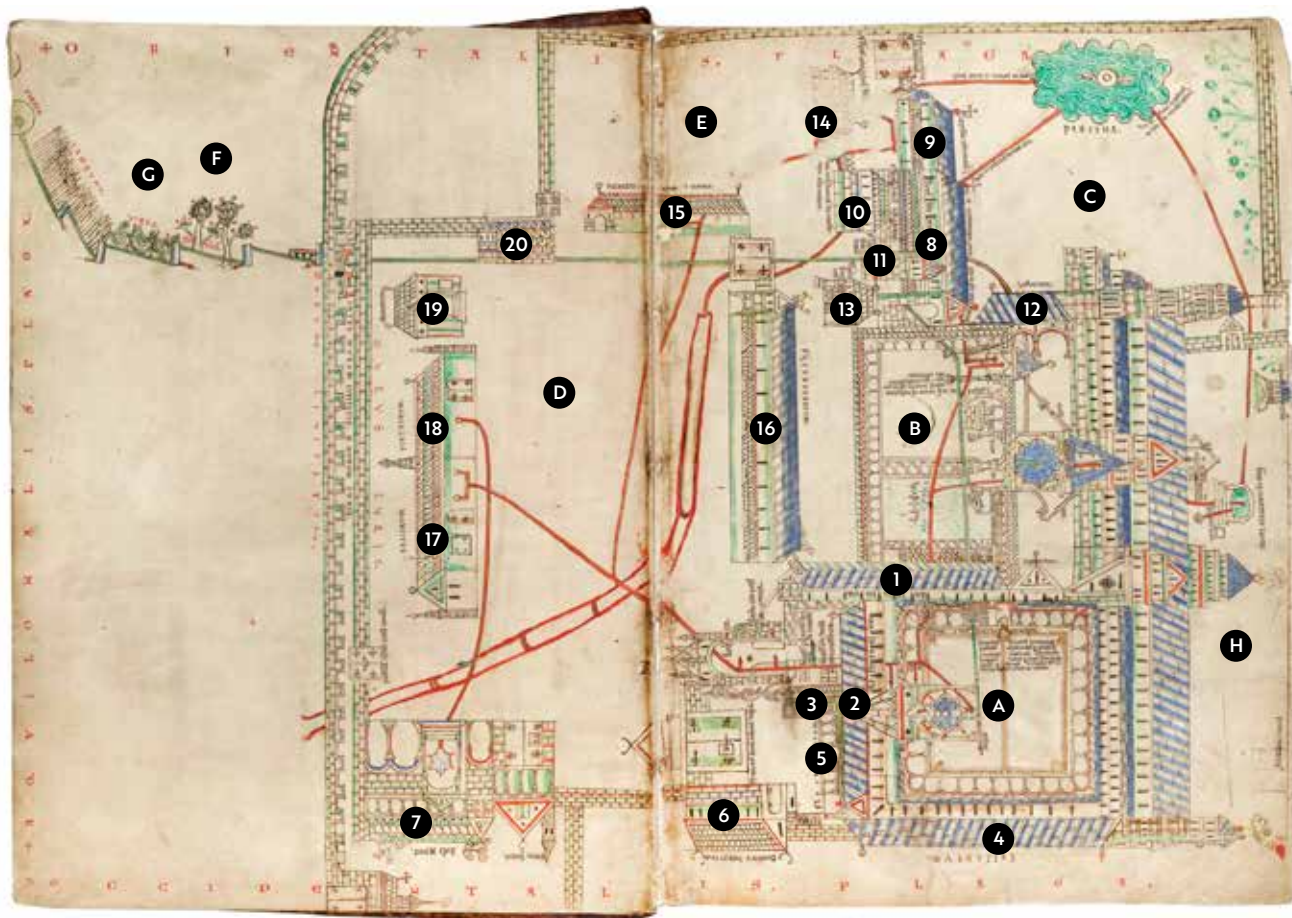
nacka, dill, persilja, opievallmo, sommarkyndel, selleri och koriander.⁸

5. Coon 2011, s. 175–176; Sible L. de Blaauw, 2018. "The Paradise of Saint Peter's", i *Sacred Thresholds: The Door to the Sanctuary in Late Antiquity*, red. Emilie M. van Opstall. Leiden: Brill (s. 160–186).

6. På planen står: "Hic sine domatib[us] paradisi plana parantur" (Här anläggs utomhus ett paradises fält) och "Hic paradisiacum sine tecto sternito ca[m]pum" (Här må du breda ut ett paradiskt fält utan tak), Walter Horn & Ernest Born, 1979. *The Plan of St. Gall: A Study of the Architecture & Economy of, & Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery*, bd 3. Berkeley: University of California Press, s. 18–19, 30. För hjälp med översättningen här och nedan tackas professor Stephan Borgehammar.

7. "Hic plantata holerum pulchre nascentia uernant" (Här grönskar vackert groende grönsaksplantor), Horn & Born 1979, s. 83.

8. Horn & Born 1979; Sternberg 2013, s. 119–120; James Bond, 2020. "Evolution, Innovation and Symbolism in Medieval Monastic Gardens", i *Ecclesiastical Landscapes in Medieval Europe: An Archaeological Perspective*, red. José C. Sánchez-Pardo, Emmet H. Marron & Maria Cringaci Țiplic. Oxford: Archaeopress (s. 167–181), s. 171; Coon 2011, s. 170, 189–193, 201–206.

VATTENSYSTEMSPLANEN FRÅN CANTERBURY

Planen över vattensystemet vid Christchurch Cathedral Priory i Canterbury har bevarats i en handskrift känd som *The Eadwin Psalter*, tillhörig Trinity College i Cambridge.⁹ Planen dateras till 1160-talets mitt då Thomas Becket var ärkebiskop i Canterbury. Den visar enbart klosterområdet, inte ärkebiskopsgården som låg strax intill i väst. Antalet trädgårdar är minst ett halvdussin. Den centrala klostergården (A) låg strax norr om domkyrkans långhus och hade med sina omgivande byggnader sannolikt färdigställtts kring 1090. Inom den noteras ett *lavatorium*, där man tvättade sig, i norr och rännor

⁹ Trinity College, MS R.17.1, *The Eadwin Psalter*, 284v–285r.

- 92. Karta som visar vattensystemet i Christchurch Cathedral Priory, Canterbury cirka 1165. A) klostergård; B) infirmariegård med "Herbarium"; C) munkarnas begravningsplats och fruktträdgård; D) *the Green court* omgivet av ekonomibyggnader; E) möjligen priorns trädgård; F) fruktträdgård; G) vingård; H) begravningsplats för lekmän. Byggnaderna omfattar bland annat: 1) munkarnas långa; 2) refektorium; 3) kök; 4) cellarium; 5) locutorium; 6) gästbyggnad för prominenta gäster; 7) bland annat gästbyggnad för pilgrimer; 8) infirmarium; 9) infirmariets kapell; 10) infirmariets toaletter; 11) infirmariets kök; 12) vestiarium; 13) äldre priorshuset; 14) yngre priorshuset; 15) badhus; 16) toaletter; 17) bryggghus; 18) bageri; 19) spannmålsmagasin; 20) lada.

för uppsamling av regnvatten. Någon växtlighet har inte markerats, men det anses sannolikt att ytan var grästäckt. Öster om munkarnas långa (1) i anslutning till infirmariet (8) låg ytterligare en gård (B) uppdelad i två delar: en klostergård med brunn i öst och ett staketomgivet *Herbarium* i väst, där stiliserade växter marke-

rats i raka rader. Öster om kyrkan fanns, liksom på S:t Gallenplanen, en trädgård med starkt paradiska konnotationer (C). I Canterbury var den både munkarnas begravningsplats och fruktträdgård. Längs dess mur visas regelbundet placerade fruktträd. Dess mest iögonfallande ornament är en oval damm, kopplad till vattensystemet och utformad med tolv runda nischer och en skulpturutsmyckad ö.¹⁰ Söder om kyrkan fanns en begravningsplats för lekmän (H) åtskild från munkarnas av en mur. *The Green court* (D) i norr omgavs av ekonomibyggnader och var sannolikt primärt en yta för praktiska aktiviteter. Norr om den yngre priorsbostaden (14) fanns sannolikt en separat trädgård för priorns behov. Utanför murarna i norr låg en stor mer produktionsinriktad fruktträdgård (F) och ytterligare något längre norrut en vingård (G). Placeringen av de två sistnämnda är särskilt intressant att jämföra med fruktträdgården och humlegården i Lund.¹¹

KUNGLIGHET, PRESTIGEMILJÖER OCH STATUSKONSUMTION

Dagens kunskap om Skandinavians trädgårdshistoria bygger för vikingatid och tidig medeltid (800–1150) i princip helt på arkeologiskt källmaterial. En viktig upptäckt är inte minst att många växter som tidigare antogs ha kommit med klosterväsendet vid 1100-talets mitt i själva verket odlats betydligt längre. Exempelvis dateras de äldsta fynden från dagens Sverige av en rad av de växter som nämns på S:t Gallenplanen, som sommarkyndel (*Satureja hortensis*), palsternacka (*Pastinaca sativa*), persilja (*Petroselinum crispum*) och trädgårdskrasse (*Lepidium sativum*) till romersk järnålder (0–400 e.Kr.).

10. Peter Fergusson, 2013. "Canterbury Cathedral Priory's Bath House and Fishpond", i *Proceedings of the Battle Conference 2014*, red. Elisabeth van Houts. Anglo-Norman Studies, 37. Woodbridge: Boydell (s. 115–130).

11. *Medieval Art, Architecture and Archaeology at Canterbury*, red. Alixe Bovey. London: Taylor & Francis, 2013; John Hayes, 1977. "Prior Wibert's Waterworks", *Canterbury Cathedral Chronicle* 71 (s. 17–26); Sylvia Landsberg, 1998. *The Medieval Garden*. London: British Museum, s. 34–44; Tim Tatton-Brown, 1984. "Three Great Benedictine Houses in Kent: Their Buildings and Topography", *Archaeologia Cantiana* 100 (s. 171–188), s. 171–178.

Andra, som dill (*Anethum graveolens*), opievallmo (*Papaver somniferum*) och lök av olika slag (*Allium* sp.) har hittats i ännu äldre miljöer.¹² Ytterligare en betydelsefull insikt är att odlingen av äpple (*Malus domestica*) med stora söta frukter att döma av dagens makrofossilfynd dök upp i Skandinavians södra del på 700-talet och tog fart under vikingatidens lopp (800–1050). Analyser av dna har visat att det odlade äpplet härstammar från den centralasiatiska arten altajapel (*Malus siversii*) som på sin väg till Norden korsats med flera andra arter.¹³

Skriftliga källor att kombinera med det arkeologiska materialet måste däremot sökas längre bort och knyts till lokalmiljön i Lund via kartläggning av samtida kontaktnät. När det gäller aristokratins relation till trädgårdar finns flera källor som är ungefär samtida med S:t Gallenplanen. Särskilt känd är en förordning om kungsgårdsförvaltning, *Capitulare de villis*, sannolikt tillkommen vid Karl den stores hov i Aachen strax före år 800. I dess sista punkt uppräknas 89 slags grönsaker, örter, frukt och nötter som ska odlas vid de kejserliga egendomarna. Av äpple, päron, plommon och persikor nämns dessutom flera sorter. Intresset för mångfald och variation, liksom det exotiska och ovanliga, handlade för tidens aristokrati om prestige, ambitioner och statuskonsumtion, synsätt som även anas i det arkeologiska materialet från det samtida Norden.¹⁴

12. Jens Heimdahl, 2020. "Trädgårdens förhistoria i Sverige 4000 f.Kr.–1050 e.Kr.", i *Svensk trädgårdshistoria*, bd 1, *Förhistoria och medeltid*. Historiska serien, 38. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien (s. 20–51), s. 37–51; Mikael Larsson & Dominic Ingemark, 2015. "Roman Horticulture Beyond the Frontier: Garden Cultivation in Iron Age Uppåkra (Sweden)", *Journal of Roman Archaeology* 28 (s. 393–402).

13. Heimdahl 2020, s. 37–51; Matti W. Leino, 2020. "Trädgårdens kulturväxter fram till år 1800", i *Svensk trädgårdshistoria*, bd 1, *Förhistoria och medeltid*. Historiska serien, 38. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien (s. 101–155), s. 128–130.

14. Noah Blan, 2019. "Charlemagne's Peaches: A Case of Early Medieval European Ecological Adaptation", *Early Medieval Europe* 27:4 (s. 521–545); Darryl Campbell, 2010. "The Capitulare de Villis, the Brevium Exempla, and the Carolingian Court at Aachen", *Early Medieval Europe* 18:3 (s. 243–264); Cullen J. Chandler, 2019. "Charlemagne's Table: The Carolingian Royal Court and Food Culture", *Viator* 50:1 (s. 1–30); Caroline Goodson, 2019. "Admirable and Delectable Gardens: Uiridaria in Early Medieval Italy", *Early Medieval*

PARADISET OCH SKAPELSEN

Grönskande, välordnade och rikgivande trädgårdar var inte bara praktiska och statusfyllda. De påminde också om paradiset och skapelsens mångfald, skönhet och harmoni. Att paradiset var en *hortus deliciarum* (en fröjdernas trädgård) kunde läsas exempelvis i biskop Isidorus av Sevilla encyklopediska *Etymologies*, ofta återopade under medeltiden, där det även fastslogs att färgen grön var nyttig för ögonen, att hälsa är en fråga om balans, och att medicin är en konst som integrerar kunskap från alla discipliner.¹⁵

Ett unikt exempel, samtida med S:t Gallenplanen, som integrerar både trädgårdssyn och praktisk trädgårdsskötsel är diktverket *De cultura hortarum*, även känt som *Hortulus*. Dess författare Walafrid Strabo var munk. Han hade vuxit upp i Reichenauklostret och studerat i Fuldaklostret, men verkade också som lärare vid hovet i Aachen åt den blivande västfrankiske kungen och kejsaren Karl den skallige.¹⁶

Europe 27:3 (s. 416–440), s. 426–431, 438–440; Anders Winroth, 2012. "The Lure of the Exotic", i *The Conversion of Scandinavia: Vikings, Merchants, and Missionaries in the Remaking of Northern Europe*. Yale: Yale University Press, s. 76–84; Simon Coupland, 1998. "From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings", *Early Medieval Europe* 7:1 (s. 85–114); Christian Coijmans, 2020. *Monarchs and Hydrarchs: The Conceptual Development of Viking Activity Across the Frankish Realm (c. 750–940)*. London: Routledge; Julie Lund & Søren M. Sindbæk, 2022. "Crossing the Maelstrom: New Departures in Viking Archaeology", *Journal of Archaeological Research* 30:2 (s. 169–229).

15. Isidorus av Sevilla, 2006. *The Etymologies of Isidore of Seville*, red. Stephen A. Barney m.fl. Cambridge: Cambridge University Press, s. 109–115, 285, 322; Michel Pastoureau, 2014. *Green: The History of a Color*. Princeton: Princeton University Press, s. 40–45; Paolo Squatriti, 2022. *Weeds and the Carolingians: Empire, Culture, and Nature in Frankish Europe, AD 750–900*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 135–136, 154–156; Faith Wallis, 2019. "Isidore of Seville and Science", i *A Companion to Isidore of Seville*, red. Andrew Fear & Jamie Wood. Leiden: Brill (s. 182–221), s. 186–190, 205–215.

16. Wilfrid Blunt, 1966. "Walahfrid Strabo", i *Hortulus: Walafrid Strabo*, red. George H. M. Lawrence. Pittsburgh: The Hunt Botanical Library, s. 1–18; Coupland 1998, s. 94–108; Stuart Airlie, 2000. "The Palace of Memory: The Carolingian Court as Political Centre", i *Courts and Regions in Medieval Europe*, red. Sarah Rees Jones m.fl. (s. 1–20), s. 8–10, 12–16; Coijmans 2020, s. 134–171.

Trädgården i Walafrids diktverk har rektangulära bäddar som gödslas och grävs om. I dem växer örtartade växter vars doft, utseende och verkningar beskrivs i poetiska ordalag. En del är sådana som i dag betraktas som kryddor och medicinalväxter, som salvia, vinruta och libbsticka, men här finns också blommor, som vit madonnalilja, lilablommande iris (*Iris germanica*) och purpurröd provinsros (*Rosa gallica*), liksom grönsaker, som melon (*Cucumis melo*) och rättika (*Raphanus sativus*). Dessutom nämns några arter som Walafrid noterar även växer vilt men ändå anser har en plats i trädgården, som humlesuga (*Betonica officinalis*) och småborre (*Agri- monia eupatoria*). I diktens dedikation omnämns även en grönskande fruktträdgård där Walafrid tänker sig sin vän och lärare Grimald, abbot i S:t Gallenklostret, sittande i skuggan under fruktträd omgiven av glada elever som plockar persikor och stora äpplen.¹⁷

Walafrids dikt är skriven på hexameter och tydligt influerad av den romerske poeten Vergilius *Georgica* som Walafrid haft möjlighet att studera direkt i en kopia i Fuldas bibliotek. I de stora biblioteken lästes och kopierades under 800- och 900-talen en rad romerska verk, inte minst om medicin och lantbruk, som senare under hög- och senmedeltid ofta bara var fragmentariskt kända, till de återupptäcktes på 1400-talet av handskriftsamlande renässanshumanister som florentinaren Poggio Bracciolini. Detsamma tycks för övrigt gälla Walafrids dikt som återfanns i form av en 900-talskopia i S:t Gallens bibliotek omkring år 1500 och trycktes i Wien 1510.¹⁸

17. Walafrid Strabo, 1966. *Hortulus: Walafrid Strabo*, red. George H. M. Lawrence. Pittsburgh: The Hunt Botanical Library; Blan 2019, s. 531–533, 540; Nicholas Everett, 2018. "The Manuscript Evidence for Pharmacy in the Early Middle Ages", i *Writing the Early Medieval West*, red. Elina Screen & Charles West. Cambridge: Cambridge University Press (s. 115–130), s. 125–127; Goodson 2019, 423–424; Rebecca Krug, 2013. "Plantings", i *A Cultural History of Gardens in the Medieval Age*, red. Michael Leslie. London: Bloomsbury (s. 57–74), s. 63–68; James L. Smith, 2019. "Interrogating Green Space in Medieval Monasticism: Position, Powers and Politics", *Open Library of Humanities* 5:1 (s. 1–41), s. 9–12. Hämtad 24/1 2023: <http://olh.openlibhums.org/articles/10.16995/olh.283/>.

18. Blunt 1966, s. 14–16; Christiane Reitz, "Columella, De Re Rustica", i *A Companion to the Neronian Age*, red. Emma

TRÄDGÅRDAR VID DOMKYRKAN

Så: fanns det trädgårdar vid domkyrkan i Lund 1123? Det är ytterst sannolikt. Att döma av de personliga kontaktnät som omgav biskopar, kaniker, kungapar och stenmästare inblandade i domkyrkans utveckling 1085–1145 fanns starka band till platser som Köln, Flandern, Normandiet och England. Det är sannolikt att det samtida etablerade mönster som ritningen över ärkesätet Canterbury visar prov på var aktuellt även i Lund, vilket i sin tur bör innebära att man även ansett sig behöva en liknande sammansättning av trädgårdar, såväl produktiva som arkitektoniskt miljöskapande.

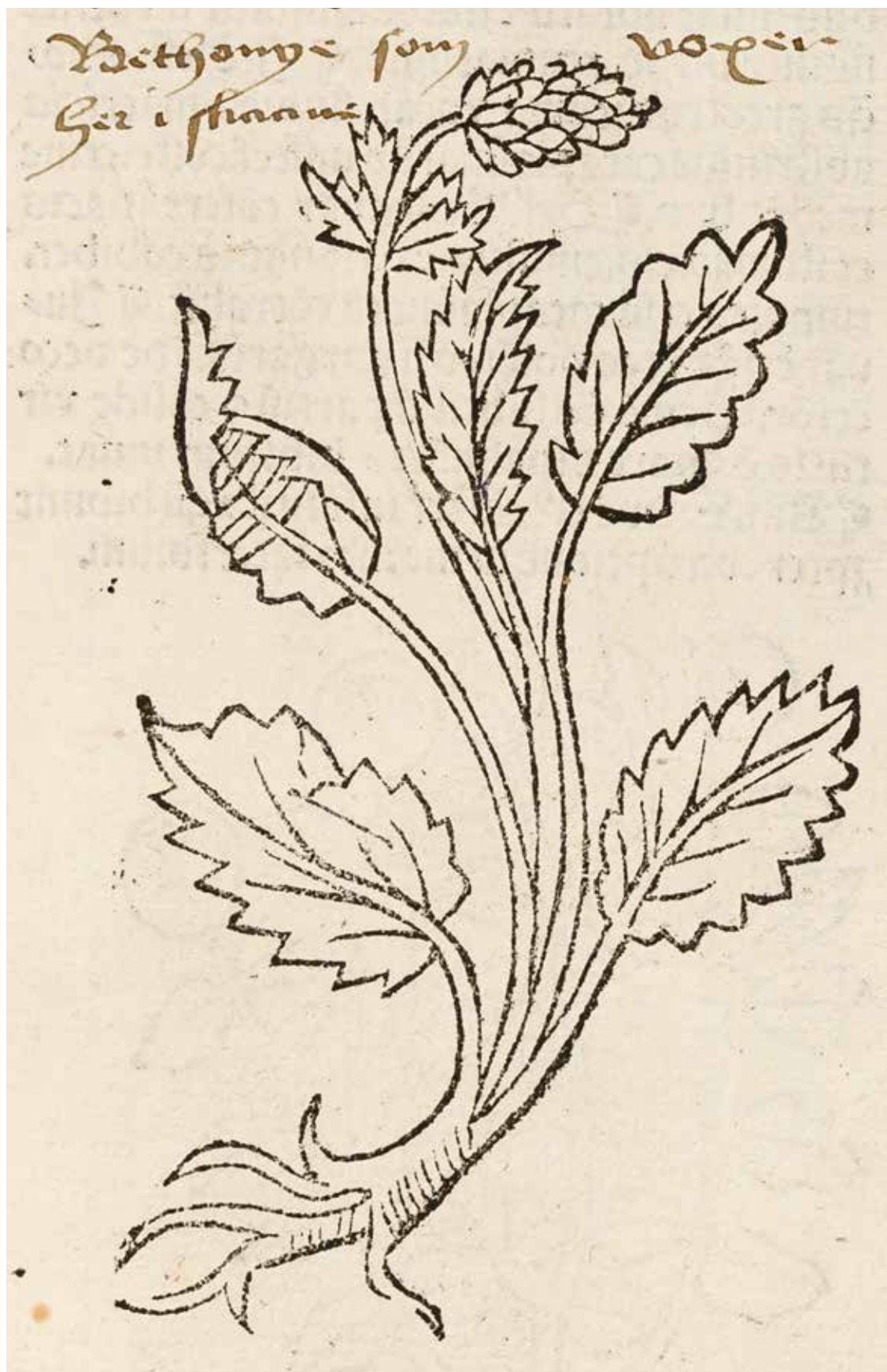
Mycket talar för att Lunds kaniker, som alltså fram till 1100-talets mitt levde i en klosterliknande kommunitet, brukat byggnader centrerade kring en klostergård som, liksom den i Canterbury, antagligen legat direkt norr om domkyrkan. Att husen var centrerade kring en klostergård, utformad efter etablerat mönster, kan mycket väl ha upplevts som viktigare för det rätta arkitektoniska intrycket än exempelvis vilka byggnadsmaterial som använts. Kring klostergården har en mängd olika aktiviteter pågått, men det var inte en vanlig gårdsplan utan en symboliskt laddad och arkitektoniskt utformad plats. Det är sannolikt att dess centrala del varit planterad, åtminstone med gräs, som hölls kort, grönt och frodigt – en plantering som inte direkt var nyttig sett till produktionen men däremot ur hälsoperspektiv, genom de effekter som vid tiden tillskrevs syn- och doftintryck.

I Lund som i Canterbury hade prominenta men världsliga personer tillträde till området i väst/nordväst, medan vanliga besökare närmade sig domkyrkan från

söder. Norr om själva domkyrkoområdet låg i Canterbury apelgård, vingård och andra odlingar. Det är onekligen intressant att fruktträdgården och humlegården i Lund placerats på samma sätt. Ärkebiskopens stora fruktträdgård, känd från senmedeltidens i Lund, genomgick säkert många förändringar under medeltidens lopp för att bättre passa nya tider och behov, men det är mycket möjligt att ytan år 1123 redan var fruktträdgård.

Att en begravningsplats med paradisiska konnotationer för domkapitlets kaniker, kanske också kyrkoprovinsens präster, hörde till det som ansågs nödvändigt är också sannolikt – liksom att den som i Canterbury låg öster om domkyrkan och var utformad som en luftig fruktträdgård med välskött blomstrande ängsvegetation under träden. Kanske fanns även en eller flera symboliskt laddade installationer, som dammen i Canterbury eller korset mitt i fruktträdgården på S:t Gallenplanen.

Om kaniksamfundet haft ett infirmarium vid domkyrkan, avsett för samma grupper som begravningsplatsen, är det sannolikt att det låg i nordöst, som på båda klosterplanerna. Det är inte omöjligt att det, som i Canterbury, funnits ett medicinskt inriktat herbarium direkt intill. Det är också möjligt att ärkebiskopen hade en egen trädgård. Även här är det intressant att jämföra med planen från Canterbury, som visserligen inte inkluderar själva biskopspalatset i nordväst men där det i nordöst återges en äldre och en yngre priorsbostad intill en yta som tolkats som priorns trädgård. Det är i Lund också sannolikt att det fanns trädgårdar i anslutning till kungsgården, väster om domkyrkan, men frågan om hur de varit utformade är så komplex att den förtjänar en egen studie. ■

• 93. Ur Christiern Pedersens exemplar av det encyklopediska verket *Ortus sanitatis* (1517). Vid träsnittet som föreställer läkeörten humlesuga har Christiern antecknat "Bethonye som voxi her i skaane".

BIDRAG TILL FORSKNING
OCH PRODUKTION HAR GIVITS AV
Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur
Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen
Kungl. Fysiografiska sällskapet i Lund
Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund
Kungl. Patriotiska sällskapet
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
Stiftelsen Längmanska kulturfonden
Birgit och Sven Håkan Ohlssons stiftelse
Thora Ohlssons stiftelse
Samfundet Pro Fide et Christianismo som förvaltare
av Kyrkoherde Nils Henrikssons stiftelse
Segelbergsska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning
Lunds domkyrka
Lunds kommun
Lunds stift
Region Skåne

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Lunds domkyrka. Idéer och världsbilder
Utgiven av Lunds domkyrkoråd
i samarbete med Makadam förlag

© respektive författare 2023
© för illustrationer, se bildkällor på s. 484
Omslagsbild: Urtavlan på Horologium mirabile Lundense, 1420-tal
Titelbild: Urtavlan på det nya uret från 1623
Formgivning Johan Laserna
Bildredaktion David Dunér och Johan Laserna
Bildbehandling David Laserna
Textredaktion Magnus Ingvarsson
Tryck Livonia Print, Riga 2023

ISBN 978-91-7061-423-1
ISSN 0284-1894

Volym 245 av Sveriges kyrkor: Konsthistoriskt inventarium.
Grundat av Sigurd Curman och Johnny Roosval. Utgivet av
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.